УДК 340.142

Н.Д. Слотвінська,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА В УКРАЇНІ (X–XVIII ст.)

Анотація. Наукова стаття присвячена особливостям формування судової практики як джерела права на теренах України у X–XVIII ст. Автор проаналізувала особливості розвитку судової практики в Київській Русі; Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій; Запорізькій Січі; Російській імперії.

Ключові слова: джерело права, судова практика, Київська Русь, Литовсько-Руській держава, Гетьманщина.

Постановка проблеми. Становлення судової практики прямо пов'язане з еволюцією судової влади в Україні. Як відомо формування та розвиток судової влади має декілька етапів розвитку, починаючи від Київської Русі і до сучасним періоду адаптації до європейських стандартів здійснення судочинства.

Стан дослідження. Дослідження формуванням судової практики як джерела права здійснюють такі вчені, як: М.М. Бедрій, І.Й. Бойко, Н.В. Єфремова, С.Г. Ковальова, М.М. Марченко, Л.А. Морозова, Н.М. Пархоменко, І.Я. Терлюк, Д.Ю. Хорошковська, С.В. Шевчук та інші.

Мета статті полягає у здійсненні історико-правового аналізу формування судової практики як джерела права в Україні у X–XVIII ст.

Виклад основних положень. Зі запровадженням християнства у 988 р. у Київській Русі формувалося не лише церковне, але і світське законодавства. Це було одним із чинників впливу, як на формування законодавства, так і на розвиток права загалом.

Головними суб'єктами правотворення в цей період була діяльність судових і адміністративних органів, значення яких посилювалося в міру зміни суспільного життя. Старі норми звичаєвого права не відрізнялися достатньою гнучкістю, щоб відповідати на нові питання і нові потреби, що виникали в житті. Виникнення державних органів зумовило створення нового права. Вона мало дві форми — судову та адміністративну практику, у межах якої створювалися окремі рішення-прецеденти, які, застосовуючи до нових східних випадків, узагальнювались і набували значення нових норм права.

Основу права Київської Русі складала східнослов'янська правова традиція, що виникла і розвинулась з додержавного звичаєвого права. Відтак звичай був основним джерелом права у період Київської Русі. Для формування єдиної правової системи у Київській

державі, через законодавчу діяльність князів встановлювалися відповідні правила поведінки. Правові звичаї стали основою для формування нормативно-правових актів.

Одним з найавторитетніших і найвідоміших прикладів таких актів був збірник права Київської Русі — «Руська правда». Крім цього, існували й інші джерела права: міжнародні договори (Русько-візантійські договори 907 р., 911 р., 944 р., і 971 р.); збірники візантійського права [1, с. 179-183].

Тривалий час князь не втручався у діяльність громади, але поступово влада князя проникла в замкнутість самоврядних общин. Відбулося об'єднання їх у волості, розвивається міське життя, торгівля, встановлюються відносини з іноземцями, відбуваються зміни в соціально-економічних умовах побуту, що викликало до життя нове право — право, створюване князем у вигляді судової практики (прецедентів) як необхідне доповнення до звичайного права.

У період дії звичаєвого права при виникненні питання про порушення його положень у спірних випадках знайти і сформулювати нові норми. Ці формули права у вигляді судових вироків набувають форми і змісту прецедентів, що полегшує знаходження і застосування права в майбутньому у подібних випадках. Княжі прецеденти, для зручності використовували та зберігали, вносячи їх до статутів. Згодом такі записи набули форми статутних грамот як авторитетного документа з відповідною юридичної силою.

І.Я. Терлюк звертає увагу, що положення «Руської правди» активно використовували під час здійснення правосуддя, про що свідчить значна кількість її списків. Незважаючи, що «Руська правда» містила норми державного законодавства (князівського права), одночасно у ній містилися норми як матеріального, так і процесуального права. У матеріально-процесуальних нормах містилися відомості які діяння слід вважати злочинними та міра покарання, а також особливості і порядок розгляду судової справ. «Руська правда» була сформована для того, щоб на її норми орієнтувалися як поставлені князем нижчі судді, так і традиційній громадські суди. Зібрані у ній норми свідчать про те, що вони мали вирішувати справи на підставі чинного права, а сторони — обороняти свої права на суді. Кодекс був сформований за казуальною системою, тобто законодавець намагався передбачити усі можливі тогочасні ситуації [9, с. 24-25].

На українських землях в XIV—XVI ст. існували общини в яких існували одноступеневі суди. Так, серед тогочасних вірменських громад, найбільш чисельними були Львівська та Кам'янець-Подільська. Вірменські суди розглядали справи не тільки вірмен, до них зверталися з позовами на останні і представники інших національностей (поляки, німці, євреї, татари). Суд діяв за вірменським звичаєвим правом. Судова практика базувалася на вірменському Судебнику XII ст., складенму Мхітаром Гошем, але норми Судебника зазнали певної акультурації під впливом українського права [7, с. 135].

У системі права Великого князівства Литовського та Речі Посполитої як зазначає Н.В. Єфремова існував інститут прецедентного права. Дослідниця зазначає, що згідно з польськими правовими традиціями, доповнення і зміни чинного тогочасного законодавства поділяли на дві групи: екстраваганти (короткі королівські постанови) та преюдикати (королівські вироки з певних спірних питань), що мали характер прецеденту [5].

Суд у Великому князівстві Литовському не був відділений від адміністрації,

того головною фігурою державного суду традиційно вважався князь. Великий князь виступав як суд першої інстанції для певного кола осіб і з певного кола спрів, і як вища апеляційна інстанція для регіональних судів, а також для судів полюбовних, третейських і судів магдебургій.

При здійснення судочинства князь повинен був дотримуватись правових звичаїв, а після запровадження писаного права — норм Статутів. Отже, в Литовсько-Руській державі, зокрема в українських її землях, панував принцип верховенства закону і традиції над державною владою [7, с. 45]. Крім цього, при порушенні правових норм або традицій з боку сторін в судовому процесів, справа підлягала вирішенню великим князем згідно закону [7, с. 46].

8 червня 1558 року князь Сигізмунд II Август надіслав листа до всіх магнатів, шляхти та інші осіб, з вказівками щодо здійснення розгляду судових справ. У листі зазначалося, що звільнялись від місцевої підсудності чиновники, яких митники уповноважували збирати королівське мито. Таким чином, бачимо, що згідно вказівки князя митники, корчмарі та інші відкупники набули спеціального статусу та отримали право виключної підсудності [8, с. 46-47].

Надання судового імунітету від розгляду справ місцевими судами не лише аристократам-магнатам, а й відкупникам великокнязівських статей прибутку, які звичайно були простолюдинами, а іноді навіть інородцями. Це свідчить про певний прагматизм державної влади у підході до цього питання. Однак, обсяг такого імунітету відрізнявся для магнатсько-шляхетської верхівки і для відкупників. На відміну від магнатів, які отримували право «не судитись у поветех» дожиттєво, відкупники користувалися цією пільгою лише на час перебування на посаді. Варто звернути увагу, що справи за участю відкупників великокнязівських статей прибутку були підсудні центральному суду лише у цивільних справах; у деяких категоріях кримінальних справ, а саме при затриманні їх на «гарячому вчинку», цю категорію справ розглядали місцеві суди. Очевидно, це пояснюється тим, що місцеві суди могли здійснювати правосуддя на місці негайно; при передачі ж справи до центрального суду майже неминучим було б зволікання, оскільки витрачався час на подорож до місця перебування чи резиденції князя. Це показує, що у даний період з боку представників влади було усвідомлення суспільної небезпеки важких кримінальних злочинів та намагання забезпечити оперативне здійснення правосуддя у цих категоріях справ [7, с. 47].

Для магнатів та шляхти діяли інші правила. У листі великого князя Олександра від 30 травня 1496 року до намісника князя Мартину зазначалося, що суди не вправі виконувати вирок, винесений у справах з особливо тяжких кримінальних злочинів шляхті, без його затвердження великим князем. Таке ставлення влади до магнатів і шляхти Волині та Київщини можна пояснити тим, що протягом тривалого часу (до початку XVI ст.) українські землі Великого князівства Литовського зберігали свою правову самобутність [7, с. 48].

У Великому князівстві Литовському функціонували також асесорські та комісарські суди. Ці суди були формами господарського (князівського) суду. До їх юрисдикції належало вирішення кримінальних і цивільних справ. У переважній більшості випадків асесорські суди до 1566 р. самостійно розглядали і вирішували судові справи. Якщо ж, під час розгляду справи виникали труднощі або судді асесорського суду не мали єдиної думки щодо рішення у справі, вони зверталися до князя (господаря) за «наукою» та відповідно до його вказівок

виносили рішення. Н.В. Єфремова вважає, що фразу «звернення до господаря за наукою» можна розглядати по-різному. На її думку, з одного боку, найбільш вірогідно, що у більшості випадків це здійснювалося для з'ясування особистої думки князя як особи, яка була наділена вищою судовою владою у державі. З іншого боку, судді досить часто не знаходили у статтях судебників та/або статутів норм, на основі яких можна було б вирішити певну нестандартну справу [5].

Прогалини у тогочасному законодавстві та протиріччя у нормах різних джерел права призводили до існування правових колізій. Така ситуація зумовила необхідність у майбутньому вносити зміни та доповнення до статусів, ґрунтуючись на положеннях сформованих судовою практикою. Такі зміни неодноразово були внесенні до трьох статутів Великого князівства Литовського. Внесення поправок до статутів здійснювалося на підставі судової практики екстравагантів або преюдикатів. Щодо останніх, то саме вони найчастіше випливали зі судових прецедентів, які затверджувалися королівськими указами як імперативний приклад для подальшого здійснення судочинства у подібних справах.

Це мало позитивний ефект під час здійснення судочинства, зважаючи на те, що ще у середині XVI ст. для система покарань на українських землях було характерна у певній мірі невизначеність. У нормах тогочасного права було визначено вид покарання, однак не його розмір. Це надавало право суддям на власний розсуд встановлювати розмір покарання. Саме тому видання князем приюдикатів давало можливість обмежити свавілля суддів та змінювати і доповнювати положення нормативно-правових актів [5].

Певні особливості судової організації були у Галичині. На цій території з 1434 р. не лише було введено польську адміністрації і поділ на воєводства, а з 1435 р. станові шляхетські суди — земські, гродські та підкоморські [2, с. 235-236]. Хоча правова система Галичини як частини Польського королівства орієнтувалася здебільшого на правовий звичай і нормативно-правовий акт, у правових відносинах часто регулятором виступав і судовий прецедент. Судова практика як джерело польського права періоду Середньовіччя виявлялась у тому, що рішення вищих королівських судів і місцевих з'їздів шляхти створювали обов'язковий судовий прецедент для вирішення аналогічних справ. Уже від XVI ст. у практичній діяльності вищих королівських судів траплялися випадки, коли ці суди виносили вирок у конкретній справі на основі прийнятих раніше судових рішень, причому спеціально зумовлювалося, що у подальшому справи повинні вирішуватися аналогічно. Згодом судовий прецедент як джерело права отримав ще більший розвиток. Це спричинило видання спеціальних збірників судових рішень котрим була надана обов'язкова юридична чинність для розгляду відповідних кримінальних і цивільних справ [2, с. 385-386].

Особливістю здійснення правосуддя в другій половині XVII ст. полягало у тому, що суди всіх інстанцій мали свободу широкого вибору порядку ведення процесу. Судова практика другої половини XVII ст. знала часті відступи суддів від писаних процесуальних норм, що свідчить про великий вплив на судочинство звичаєвого права. Про широку компетенцію судів свідчить і той факт, що смертний вирок міг винести сотенний суд. Так само вирок полкового суду не вимагав затвердження вищим судом [6, с. 256].

Серед джерел права середини XVII—XVIII ст. досить помітне місце належало

звичаям. Вони виникали та оформлялися у процесі еволюції господарсько-побутових відносин людей і ґрунтувалися на загальноприйнятих «давніх» нормах поведінки, що були сформовані при різноманітних обставинах. Важливе місце належало неписаним «правам і звичаям» Козацтва, яке офіційно не було санкціонованим, проте відповідно до них регулювалося фактично усе «внутрішнє життя» козаків. Сукупність таких правил, що були обов'язковими до виконання на рівні зі законом, а у випадку їх порушення — до покарання, схожого за рішення уповноважених органів, і являла собою звичаєве право. Тогочасне звичаєве право функціонувало у взаємозв'язку з чинним законодавством в Україні, якщо останнє не охоплювало певну територію держави [3, с. 129].

Уся тогочасна військово-адміністративна система Запорізької Січі, а також суди використовували у своїй практиці норми звичаєвого права. У правозастосовній практиці їх використовували, починаючи від курінних отаманів до суддів центральних військових судів [3, с. 130].

Козацькі суди поділялися на провінційні та центральні. Центральні суди Гетьманщини складалися з Генерального військового суду, генеральної військової канцелярії та Гетьманського Суду. Гетьман вважався найвищий суддею, йому підпорядковувалися усі суди тогочасної України та мав вплив, передусім на центральні суди. Гетьман мав право розглянути кожну справу, або переглянути рішення нижчестоящих судів. Окрім цього, Гетьман був наділений правом міг делегувати своїх представників до нижчестоящих судів з обов'язковими «дорученнями і поученнями», а також затверджувати їх вироки [3, с. 31]. Згодом роль і значення Гетьманського Суду російською владою було зменшено.

Важливо, що у період Гетьманщини Гетьман був наділений правом видання так званих Гетьманських універсалів, норми яких разом з практикою судів доповнювали і змінювали тогочасні процесуальні норми й інститути [8, с. 80].

Протягом усього періоду пізнього феодалізму, ні функціонування законодавства на українських землях, ні безпосередня діяльність судів не спроможні були припинити чинність звичаєвого права, хоча в окремих випадках воно прямо суперечило основним напрямам гетьманської влади, так і царського уряду. Закономірність цього явища полягала у тому, що звичаєві норми проникали у сфери регулювання суспільних відносин адміністративного, цивільного та кримінального права і процесу судочинства [3, с. 132].

На Запоріжжі кошовий суд як вища судова інстанція у межах регіону — при розгляді майже усіх питань у своїх оцінках керувався нормами звичаєвого права і «здорового глузду». Винесені судом вироки фактично не оскаржувалися і ніхто їх змінити чи скасувати не міг. Характерною особливістю судочинства на Січі було те, що судові рішення, особливо у формі найбільш суворих покарань, наприклад, «страти за горло», виконувалися доволі швидко. Обумовлювалося це головним чином невідкладними вимогами військового становища, необхідністю терміново виступати у похід, а то й просто «гарячністю та наполегливістю «козацького духу» [3, с. 133].

У матеріалах судової практики доби пізнього феодалізму можна зустріти згадки тільки про деякі норми звичаєвого права. Зокрема, згідно звичаю передбачався розшук потерпілих осіб «по свіжих слідах» після вчинення злочину. Одночасно потерпілий повинен був повідомити про злочин («кликати гвалт»)

своїх сусідів чи найближчих родичів, органи місцевої влади, надавати речові докази [3, с. 135].

У період Визвольної війни середини XVII ст. формально не було скасовано попередніх нормативно-правових актів: Литовський статут 1588 р., «Саксонське зерцало», корчмові (церковні) книги тощо. Царський уряд з 1654 р. підтверджуючи чинність давніх законів, що діяли в межах українських земель, об'єднаних з російськими, протягом тривалого часу не звертав уваги на те, що суди при розгляді справ керувалися різними нормами права [4, с. 143].

Отже, на Лівобережжі, Правобережжі та Слобожанщині, а згодом з другої половини XVIII ст. — це спостерігалося і в південних регіонах України, існувала поліджерельність права.

У судочинстві на території України у другій половині XVII–XVIII ст. застосовувалися також норми магдебурзького права. У тогочасній судовій практиці використовували на оригінали німецьких збірок права, а переважно їх переклади на польську мову чи латинь. Це призводило до того, що у судові практиці траплялися випадки, коли українські судді або ж члени кодифікаційних комісій не завжди могли визначити суть змісту деяких положень нормативно-правових актів [3, с. 153].

Об'єднання України з Росією зумовило поширення на українських землях російських правих норм з 1654 року. У правозастосовній діяльності використовувалися царські грамоти, «іменні» укази, постанови Сенату та інших вищих органів центральної влади.

В Угорщині і на Закарпатті діяли норми звичаєвого права, неабияке значення мала й судова практика, зокрема, верховних судів. На неї посилалися нижчестоящі суди. У 1723 р. були навіть зібрані та видані рішення верховних судів [6, с. 379].

В Україні з 1780 р. до 1852 р. функціонували совісні суди, що розглядали в основному майнові та сімейні спори, а також справи про чаклунство, бродяжництво, марновірство та ін. При розгляді кримінальних справ совісні суди, зважаючи на їх особливу юрисдикцію, керувалися не лише формальним підходом до розгляду і вирішення справ, а також кількома «правилами»: почуття гуманності, поваги до гноблення людини як такої, намагалися обережно і милостиво завершувати справу, відповідаючи за свої рішення перед Богом та імператорською величністю [10, с. 40]. При відсутності законодавчої бази суддя мав право можливість винести рішення на основі власного розуміння законів та їх принципів, а також моралі, яка для совісного судді окреслювалась поняттями совісті [10, с. 41]. Совісні суди у своїй діяльності на перших порах керувалися нормами Литовського статуту й магдебурзького права, із часом повністю витісненні російськими зводами законів [10, с. 41].

К. Миса досліджувала особливості здійснення судочинства у справах про чари в українських воєводствах речі Посполитої XVII–XVIII ст. Дослідниця звертає увагу, що українські суди при розгляді справ про чаклунство, а саме — міські зазвичай покликалися на коментарі й пояснення німецьких законів, таких як Саксонське зерцало та Каролінський кодекс. Але головним і найпопулярнішим джерелом права для магістратських судів упродовж трьох століть (від другої половини XVI й аж до XVIII століття) залишалися прості й зручні у користуванні коментарі Бартоломея Гроїцького. Однак практика показувала, що законні приписи й коментарі до законів у судах використовували (коли на них посилалися) як указівки, відкриті часом для дуже вільних інтерпретацій [4, с. 34].

20 листопада 1864 р. судовими статутами в Російські імперії було впроваджено в дію Судову реформу. У результаті судової реформи були створені місцеві і загальні суди. До місцевим судам ставилися: волосні суди, мирові судді і з'їзди мирових суддів; до загальних судів — окружні суди, судові палати, касаційні департаменти Сенату.

В основу реформи був покладений принцип поділу влади, судові функції були відокремлені від адміністративних функцій, тим самим була створена нова модель судоустрою.

Судова влада зосереджувалася в судах і Сенаті. Сенат виступав найвищим судовим і наглядовим органом, до його компетенції входило тлумачення законів і вирішення юридичних колізій. Роз'яснення Сенату мали обов'язковий характер для юридичної практики. Окремі Постанови Сенату, затверджені імператором, набували статус законів.

Головним джерелом права стає закон. Тлумачення закону здійснювали: законодавець, Сенат, суд, вчені-правознавці. Варто зауважити, що рішення Сенату і суду щодо тлумачення тих чи інших положень закону визнавалися прецедентами тлумачення, а сукупність прецедентних рішень становила судову практику, яка набула обов'язкового характеру для застосування судовими інстанціями.

Висновки. Розвиток судової практики відбувався у взаємозв'язку з нормативними актами, які розвивались, доповнювалися, а в деяких випадках змінювалися судовою практикою.

Найбільш значуща, усталена судова практика була орієнтиром для застосування у спірних випадках; використовувалася законодавцем при створенні правових норм в нормативних актах; створені судовою практикою правові положення прецедентного характеру застосовувалися судовими органами при вирішенні справ. При цьому судова практика виступала регулятором суспільних відносин, дозволяла вирішити спірні казуси між сторонами, виробляла правові положення для законодавчих органів, що сприяло формуванню та розвитку правової державності на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бедрій М.М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі / М.М. Бедрій // Молодий вчений. — 2014. — № 8. — С. 179-184.

2. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.): монографія / І.Й. Бойко. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. — 628 с.

3. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. — К: Основи, 1996. — 222 с.

4. Диса К. Історія з відьмами: суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII—XVIII століття / Катерина Диса. — Київ : Критика, 2008. — 302 с.

5. Єфремова Н.В. Судова практика та її значення в історії розвитку Литовскьо-руського права у XVI ст. / Н.В. Єфремова. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dipplus.com.ua/naukov-statt-z-v-dkritogo-dost/news_post/fremova-n-v-sudova-praktika-ta-znachennya-v-stor-rozvitku-li

6. Історія держави і права України. Підручник. — У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. — Том 1. — Кол. авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 656 с.

7. Ковальова С.Г. Судоустрій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського: Монографія. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. — 200 с.

8. Падох Я. Суди й судовий процес старої України : нарис історії / Я. Падох ; післясл. Б.Т. Цюцюра. — Нью-Йорк [та ін.], 1990. — 128 с.

9. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Навчальний посібник з історії держави і права України. — Львів, 2003. — 156 с.

10. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII—середина XIX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України. 2011. — 266 с.

Слотвинская Н.Д.

Историко-правовые аспекты формирования судебной практики как источника права в Украине (X-XVIII веках)

Аннотация. Научная статья посвящена особенностям формирования судебной практики как источника права на территории Украины в X—XVIII вв. Автор проанализировала особенности развития судебной практики в Киевской Руси; Великом княжестве Литовском и Речи Посполитой; Запорожской Сечи; Российской империи.

Ключевые слова: источник права, судебная практика, Киевская Русь, Литовско-Русского государства, Гетьманщина.

N. Slotvinska

Historical and legal aspects of judicial practice as a source of law in Ukraine (X—XVIII century)

Summary. The scientific article is devoted to the peculiarities of formation of jurisprudence as a source of law in Ukraine in the X—XVIII centuries. The author analyzed the features of the development of jurisprudence in Kievan Rus; Grand Duchy of Lithuania and the Commonwealth; Zaporizhzhya Sich; Russian Empire.

Keywords: source of law, jurisprudence, Kievan Rus, Lithuanian-Russian state Hetmanschynna.